

Batthyány (III.) Boldizsár és a németalföldi falképfestő

Orbán Áron

Ez a tanulmány több olyan témakört is érint, amely az Ünnepekt számára kedves. Batthyány Boldizsárral és a németújvári, szalónaki udvari kultúrával számos tanulmányban vagy szerkesztett kötetben foglalkozott,¹ és joggal hangsúlyozta Boldizsár kapcsolatait a francia hugenotta, illetve németalföldi protestáns kultúrával;² ez az orientáció szorosán összefügg Batthyány Boldizsár különleges egyéniségével, nyitottságával, igényességével, illetve konkrét tapasztalatokkal, amelyeket ifjúkori nyugati utazásai során szerzett. Batthyány személyisége és „franciás” vagy németalföldi kapcsolatai mellett a főúr képzőművészetek iránti szeretete is fontos háttérét képezi tanulmányom tárgyának.

Batthyány legfontosabb németalföldi vagy franko-flamand ismerőse Carolus Clusius volt (Charles de l'Écluse), aki a 16. századi Európa egyik legnagyobb botanikusaként ismert a nagyközönség előtt, de a botanika mellett más tudományterületeken is tevékenykedett, és gazdagította Magyarország és más európai országok kultúráját. Batthyány és Clusius rendkívül gyümölcsöző együttműködése nemcsak a késő 16. századi, hanem az egész kora újkori magyar művelődéstörténet egyik legragyogóbb epizódja; könyvek, tanulmányok tucatjai tárgyalták vagy érintették már ezt a barátságot, de még mindig rengeteg izgalmas titkot, felfedeznivalót, kulturális értéket, szépséget tartogatnak a velük kapcsolatos források. Csak a festők között legalább két nagyobb mester volt, akik kapcsán Batthyány és Clusius valamiképpen együttműködött: az egyik egy olyan, a bécsi udvarban dolgozó festő, akit Clusius közvetített Batthyány számára 1578-ban, a másik a Clusius-kódex gombaakvarelljeinek festője. Mindkettő kilétéről, lehetséges azonosításairól külön tanulmányok vagy könyvfejezetek szólnak, ami mutatja a téma fontosságát; hiszen a festőművészet a kultúra

¹ Lásd például: MONOK, ÖTVÖS, ZVARA 2004; MONOK 2004.

² Lásd mindenekelött: MONOK 2006.

azon ágai közé tartozik, amelyeken keresztül, látványos produktumaik révén, a legjobban megragadható a németújvári udvari kultúra kimagasló színvonala. Jelen dolgozatban összefoglalom a kutatás állását az 1578-as levelekben szóba hozott mesterről, és javaslatot teszek a festő kilétére és a szalónaki munkálatok kérdésére vonatkozóan.

Clusius magyarországi, egyebek mellett a központi Batthyány-régióban tett kirándulásait, sokféle ágazó tevékenységét Batthyány és más értelmiségiek társaságában részletesen tárgyalom 2026-ban megjelenő *Clusius Magyarországon*³ című monográfiámban. (Szerencsés véletlen, hogy az Ünnepelet hetvenedik születésnapja egy évbe esik Clusius 500. születési évfordulójával.) A könyv utolsó, 12. fejezetében foglalom össze Clusiusnak azokat a humanista jellegű „szolgálatait”, amelyek keretében híreket, könyveket, akár tanítót, mesterembert szerzett, továbbított Batthyány és más magyarországiak számára. Jelen tanulmány tulajdonképpen ehhez a fejezethez kapcsolódik: az 1578. évhez kapcsolódó festő kérdését, amely a fejezetben csupán említés szintjén jelenik meg, itt részletekbe menően vizsgálom.

1578-ban Clusius három Batthyányhoz írt levelében is szóba kerülnek festők, különösen egy, akit Batthyány Clusiuson keresztül kapacitált, hogy dolgozzon neki Szalónakon. A németalföldi tudós 1573 vége óta Bécsben élt a császári kertek egyfajta felügyelőjeként, és jelentősen kibővítette ismeretségi hálózatát udvari emberekkel, bécsi humanistákkal és orvosokkal, illetve kelet-közép-európai humanistákkal, természettudósokkal.⁴ Legkésőbb 1577 óta levelezett⁵ Batthyányval, illetve látogatta őt időnként.⁶ Az 1578. június 2-i levelében Clusius bizonyos könyvek, a főúr új kertje és egyéb közös érdekeltségek után rátér a festők témájára – láthatóan egy olyan munka kapcsán, amelyről már korábban beszélt Batthyányval, de amelyről nem maradt fenn a júniusinál korábbi levél vagy más forrás.

³ ORBÁN 2026.

⁴ Clusius bécsi időszakáról: ORBÁN 2026, bev. 5.

⁵ Levelezésükből 15 levél maradt fenn. Istvánffi Gyula kiadott tizenegy és fél levelet (ISTVÁNFFI 1900), Bobory Dóra pedig mind a tizenötöt (BOBORY 2019). Mivel a levelek mindkét kiadásban tartalmazznak átírási hibákat, a továbbiakban a kéziratból idézek. A három levél lelőhelye: MNL OL, P 1314 (a továbbiakban: „BL”, Batthyány-levelezés), Nr. 8017–8019. A továbbiakban dátum szerint hivatkozom a levelekre. Az átírás modern kiadásokban bevett sztenderd elveit követem.

⁶ A központi Batthyány-régióban tett látogatásokról: ORBÁN 2026, III. fej.

„Beszéltem a város [Bécs] egyik jó festőjével, aki a mi országunkból való, és nagyon jó a falak és falfelületek festésének⁷ művészetében. Nagyon szívesen menne Önhöz, hogy lássa a munkát, amelyet Ön óhajtana megcsináltatni vele. Ám mivel van egy kis feladata Őfelségénél [Rudolf császárnál], amelyet az említett Őfelsége távozása előtt kell teljesítenie, jelenleg nem vállalhatja az említett utazást [Önhöz]. De ha óhajtana várni 12-13 napot – reméli, akkor már útra kel Őfelsége –, szívesen állna az Ön szolgálatára, és akkor én is vele tarthatnék, amit viszont lehetetlen megtennem a császár távozása előtt. (...) Biztosíthatom, hogy itt [a városban] nagy nehézségek árán sem találni olyan festőt, aki jó és érti a művészetét; mivel a nagy részük csak tanonc. Épp ezért beszéltem az illetővel, aki még a jobb mesterekhez viszonyítva is egyike a legnagyobbaknak, legyen szó valaminek a természet utáni lefestéséről, vagy egy történeti ábrázolásról, és hasonló dolgokról, amit csak [Ön] kívánhat.”⁸

Clusius vigyáz arra, hogy ne mondja ki a festő nevét: talán azért, mert az illető maga se akarta, hogy név szerint említsék Batthyáynak, hogy ne legyen számára kínos, ha esetleg mégsem tudna eljutni a magyar főúrhoz. Így is sok minden kiderül azonban a festőről. Németalföldi: erre egyértelműen utal a „mi országunkból való” kifejezés, Clusius mindig Németalföldet emlegeti hazájaként. Az illetőnek van valami feladata Őfelségénél – valószínűleg egy képen kell dolgoznia –, és a legjobb festők egyike: tehát a császár, II. Rudolf udvarának egyik festője lehet. Érdekes módon viszont ő nem fog távozni Bécsből a császárral együtt, ezért lesz elvileg lehetősége „12-13 nap” múlva Batthyányhoz utazni. Clusius első helyen említi róla, hogy jó a falak festésében: ebből világos, hogy

⁷ A *murailles* eredetileg inkább vastagabb falakat (pl. kőfal), a *parois* általában falakat jelentett a 16. században. A korban megkülönböztették a monumentálisabb, vastagabb kontúrokat tartalmazó falképeket (például mennyezetfreskókat) a kisebb, finomabb vonalvezetésű falképektől, és itt erre utalhat a *murailles/parois* megkülönböztetés. Köszönöm N. Kis Tímeának a művészettörténeti kérdésekben nyújtott segítséget.

⁸ Batthyányhoz, 1578. június 2.: „J'ay parlé a l'un des bons peintres de ceste ville lequell est de nostre païs, et s'entend fort bien en cest art de paindre en murailles, et parois. Il s'iroit bien volontiers vers vous pour veoir l'ouvrage qu'il vous plairoit luy faire faire. Mais comme il a quelque besongne á faire pour sa M[ajesté], laquelle il faut qu'il fournisse avant le departement de sad[ite] M[ajesté], il ne peut a present faire led[ite] voyage. Mais s'il vous plait attendre jusques a 12. ou 13. jours, qu'il espere que alors sa M[ajesté] partira, il vous servira tres volontiers, et alors je luy pourray aussi tenir compagnie, ce qu'il me seroit impossible de pouvoir faire avant le partement de l'Empereur. (...) Je vous assure qu'il ne se trouve ici a grand paine peintre qui vaille, et qui s'entend bien en son art: car la plus part ne sons que apprentifs. Pourtant ay-je parlé a celui, qui par le rapport mesme des meilleurs maîtres, est l'un des principaux, soit pour contrefaire au naturel, ou pour paindre quelque histoire, et telles choses semblables comme pourriez desirer.”

Batthyánynál valamilyen falfestményeket, freskókat kellene készítenie. Még nem tudni pontosan a festmény(ek) témáját, mindenesetre az utolsó mondat kétféle kompozíciót különböztet meg: *contrefaire au naturel*, vagyis „természet után” festeni valamit (valós minták alapján, például portré, csendélet stb.), vagy pedig *peindre quelque histoire*, történeti témát ábrázolni (például mitológiai vagy történelmi jelenetet). Nézzük a további leveleket a festőről!

A következő fennmaradt Clusius-levél egy hónappal későbbi. Addigra a császár elhagyta Bécset, Linzbe ment, majd Prágában fog időzni 1581-ig. Távozásának napja (június 26.) kiderül Istvánffy Miklósnak egy Batthyányhoz írt leveléből.⁹ Clusius a július 5-i levelében így számol be a festőről:

„A festő, akiről írtam Uraságodnak, és aki mindig ígérte nekem, hogy elmegy Szalónakra és az Ön szolgálatára áll abban, amit csak szeretne, még ma reggel is ígérte nekem, hogy holnap elmegy Önhöz Jankó úrral. Erre azzal jött haza ma este, hogy lehetetlen tartania az ígérését, mert Ernő főherceg dél óta hajkurászta, hogy fejezzen be egy portrét, amelyet a Császár egyik festője kezdett el (aki kénytelen volt követni Ófelségét). Nagyot csalódtam, egyrészt magam miatt, hogy így át lettem ejtve, másrészt Ön miatt, hogy nem teljesíthettem az Ön kívánságát, ahogy szerettem volna. Ha ugyanis nem lettem volna biztos a festőben, megtaláltam volna a módját, hogy találjak egy másikat, és előre haladhatott volna a munka, amelynek most van a kedvező szezona.”

A festő ígérte, hogy szerez másvalakit maga helyett, akit sok magas rangú patrónus dicsér; ha ő sem lesz meg, Clusius szerez valakit, és azzal megy Batthyányhoz – így fejezi be a levél festőről szóló részét.¹⁰

⁹ 1578. június 26. (BL 21024).

¹⁰ Batthyányhoz, 1578. júl. 5.: „Le peintre duquel j'ay écrit à V[otre] S[eigneur] et lequel m'a tousjours promis de vous aller servir en ce que desiriez estre fait a Zallonock, et encores à ce matin m'a promis de partir demain avec le S[eigneur]r Jancko, est retourné à ce soir s'excuser qu'il luy estoit impossible de tenir sa promesse, à cause que l'Archiduc Ernest l'a envoyé chercher depuis midy à fin de luy faire acheuer quelque pourtraicts qu'un Paintre de l'Empereur (lequel a esté contrainct de suiire sa M[ajesté] avoit commencé: dond j'ay esté grandement marry, tant pour me voir ainsi deceu, que pour ne pouvoir satisfaire à vostre desir selon que j'eusse bien voulu. Car si je ne me fusse assuré de luy, j'eusse cherché les moyens pour en trouver un autre, et la besogne eust esté ja bien avancee, estant maintenant la saison propice à ce faire. Il m'a promis d'en amener demain au matin un autre: mais je ne scay s'il sera assez suffisant pour faire lad[ite] besogne, comme je suis assuré que l'autre eust fait, ayant travaillé avec louange pour pluries grands S[eigneu]rs. S'il me trompe il m'en faudra chercher un autre, auquel je pourray tenir compagnie le prochaine fois qu'il vous plaira envoyer le S[eigneur]r Janko au quelque autre de vos gens en ceste Ville.”

Következő, július 23-i levelét Clusius szabadkozással kezdi: ő maga még nem tudott menni Szalónakra, az elmaradt járandóságának ügyében kell beszélnie az udvari kamara elnökével, aki éppen Bécsben van. A festő viszont menne:

„A festő, akivel először tárgyaltam, és aki legutóbb mást akart volna küldeni maga helyett, maga indul Tekintetes Uraságodhoz, mivel befejezte a nagy részét a munkának, amivel megbízta Ernő főherceg. Szüksége van azonban még 8-10 napra, hogy teljesen befejezze. Addig is látni akarja, mit kell majd csinálni Tekintetes Uraságod várában, és meg akar egyezni az árban, majd vissza kívánna jönni ide [Bécsbe], és elküldeni azt, akiről már korábban beszélt, hogy készítse elő mindazt, amit neki ő [a festő] kijelöl, míg ő maga [a festő] befejezi azt, amivel a méltóságos főherceg megbízta, amely, mint mondtam, nyolc nap múlva meglehet.”¹¹

Hogy ki a festőnek az általa emlegetett segédje, nem lehet tudni, mint ahogy azt sem, mikor ment le végül Szalónakra; nem maradt fenn több forrás erről az ügyről. Mindenesetre le akart utazni, hogy lássa, mi a munka, és megegyezzenek Batthyányval az árban, majd visszajött volna Bécsbe, hogy 8-10 nap alatt befejezze azt a bizonyos Habsburgokkal kapcsolatos portrét; és utána ment volna vissza Szalónakra a Batthyány-féle munka végett.

Alphonse Barb 1974-ben *Esaya le Gillon*, Clusius unokatestvére mellett értelt egy rövid tanulmányban, mint aki „nagyon nagy valószínűséggel” azonosítható az 1578-ban szóba került festővel.¹² *Esaya* (vagy *Esaye*) le Gillon, Clusius nővérének a fia 1574-ben érkezett Bécsbe, és Giacomo de Monte tanítványaként lett udvari festő Bécsben és Prágában; a források mindenekelőtt császári portrék festőjeként mutatják őt.¹³ Barb hangsúlyozza, hogy Clusius a honfitársaként beszél a festőről, aki a császári udvarban tevékenykedik: „valószínűtlen, hogy ez a két tényező együtt másra is rá tudna illeni”,¹⁴ mint *Esaya le Gillonra*.

¹¹ Batthyányhoz, 1578. júl. 23. (BL 8019): „Pictor, cum quo primum egeram, quique proxime alium suo loco missurum dixerat, ipse ad Ill[ustrem] V[estram] D[ominationem] proficiscitur, quoniam magnam partem operis absolvit, quod illi a Serenissimo Archiduce iniunctum fuerat. Opus tamen adhuc illi octo aut decem diebus, ut penitus absolvat. Interea videre voluit quid in arce Ill[ust]ris V[est]rae D[omin]ationis illi faciendum erit, et cum Ill[ust]ri V[est]ra D[omin]atione de precio pacisci, postea huc redire cuperet, et mittere eum, de quo ante dixerat, ut paret ea, quae illi significabit, dum ipse ea, quae a Serenissimo Archiduce habet, absolvat, quod octo ut dixi dierum spacio fieri potest.”

¹² BARB 1974, 116–123.

¹³ Lásd mindenekelőtt *Le Gillon* leveleit Clusiusához (ms.: LUB). BARB (1974) említi két perzsa követekről készült akvarelljét.

¹⁴ BARB 1974, 122.

Ubrizsy Andrea 1975-ben, 1977-ben és később más tanulmányaiban is további érvelés nélkül átveszi Barb feltételezését.¹⁵ Valójában azonban Barb érve azon alapult, hogy ő maga nem ismert más németalföldi festőt a császári udvarban, aki még szóba kerülhetne. Pedig volt több is, mint alább látni fogjuk; olyan is, aki festett falképeket. Esaya le Gillontól csak portréfestmények ismertek. Továbbá ha Clusius unokaöccséről lenne szó, valószínűleg nem úgy emlegetné, hogy „beszéltem a város [Bécs] egyik jó festőjével ... nagy nehézségek árán sem találni olyan festőt, aki jó és érti a művészetét; mivel a nagy részük csak tanonc. Beszéltem az illetővel, aki még a jobb mesterekhez viszonyítva is egyike a legnagyobbaknak...”. Nemcsak dicsekedni nem illett ilyen módon családtagokkal, hanem ráadásul Le Gillon is éppen tanonc volt Giacomo de Monte alatt. Így aligha lehet Le Gillon az 1578-as festő.¹⁶

Ubrizsy egy helyen azt is felveti, hogy a Clusius által „országunkból származóként” emlegetett piktor akár Pieter van der Borcht is lehetett, aki több Clusius-mű illusztrátora volt.¹⁷ Bobory Dóra lehetségesnek tartja, hogy a *Pannon flóra*¹⁸ illusztrációinak egy részét „Gerard van Kampen készítette” Németújváron, „Clusius és Pieter van der Borcht rajzai alapján”; amellet érvel, hogy 1578-ban nagy eséllyel növények lefestéséről lehetett szó, mert egy 1577. októberi levél¹⁹ szerint Clusius növényillusztrátorokat keresett, és az 1578. június 2-i levélben többek közt „természet után festés”-t (*contrefaire au naturel*) említett, majd a július 5-i levélben a festésnek megfelelő nyári szezont.²⁰ Csakhogy a *contrefaire au naturel* a 16. századi franciában egyértelműen azt jelenti, „valószerűen, természete szerint” festeni, tükrözni valamit, a természet semmiképp nem konkrét értelemben szerepel itt.²¹ Mindenképpen falfestésről van szó a június 2-i szöveg első mondata miatt, így a nyári szezont is valószínűleg azért említi Clusius a július 5-i levélben, mert a falfestéshez – főleg ha félig külső helyszínen, mondjuk a kastély egy loggiaszerű részén történik – a nyár a legalkalmasabb idő. Nincs kizárva, hogy természeti képeket is alkotott (vol-

¹⁵ UBRIZSY 1975, 89–94; UBRIZSY 1977.

¹⁶ Barb és Ubrizsy továbbá kiterjesztik érvelésüket a Clusius-kódex gombaakvarelljeinek festőjére, miszerint a gombákat is valószínűleg Le Gillon festette. Clusius-könyvemben amellet érvelek, hogy nem támasztja alá semmilyen nyomós érv Le Gillon szerzőségét: ORBÁN 2026, IX. fej.

¹⁷ UBRIZSY 1977, 6.

¹⁸ *Rariorum aliquot Stirpium, per Pannoniam, Austriam... observatarum Historia*, Antwerpen, Plantin, 1583.

¹⁹ BL 8014.

²⁰ BOBORY 2018, 218–220.

²¹ Az itáliai művészetelméletből is ismert fogalom volt a korban a „természet után” festés (pl. *ritrare del naturale*). Lásd pl. az összegyűjtött forrásokat ebben a munkában: HEITLER 2012.

na) a festő a természetszerető Batthyánynál (ismerünk erdőt, lugast ábrázoló freskókat a középkori magyar falfestészetben), de erre nincs semmilyen utalás a fent idézett levelekben; az 1577-es levélben pedig a *Pannon flóra* számára készítendő képekről beszél Clusius, amelyek kisebb akvarellek vagy rajzok, majd azokból készült metszetek. Ami pedig az említett németalföldi illusztrátorokat illeti, a festő-rajzoló Pieter van der Borcht (kb. 1530–1608) a híres nyomdász, Christoph Plantin embere volt, Clusius művei közül például a *Hispaniai flóra*, a Garcia de Orta-fordítás és részben a *Pannon flóra* képeit készítette, de más botanikusok művein is dolgozott Antwerpenben; nincs jele annak, hogy bármikor is Bécsben lakott volna, és Habsburgok számára festett volna portrékat. Gerard Jansen van Campen pedig metsző volt, szintén Plantin embere, még kevésbé valószínű, hogy Bécsben vagy Magyarországon járt volna; az általa készített dúcokat közvetlenül a nyomdában használták fel a botanikai művekhez.²²

A 16–17. századi Batthyányok általában véve gondot fordítottak a kastélyaik bővítésére, szépítésére, a reprezentációs helyiségek igényes kialakítására; sok itáliai, osztrák/német, akár francia, németalföldi mesterrel dolgoztak.²³ Általában is viszonylag sok kastély épült, szépült a 16. századi Dunántúlon a végvárak mögött, és a késő reneszánszban, kora barokkban megfigyelhető a németalföldi művészeti áramlatok növekvő befolyása;²⁴ nem csoda, ha az eleve francia-németalföldi orientációjú Batthyány Boldizsár a Bécsben élő németalföldi barátjához, Clusiushoz fordult, hogy segítsen festőművészek felkutatásában.²⁵ Sajnos azonban éppen Batthyány Boldizsár korszakából alig rendelkezünk tárgyi vagy írott forrással szalónaki vagy németújvári építkezésekről, mesteremberek felkéréséről. A szalónaki kastély bővítéséről, képzőművészeti munkákról a kastélyban nem tud a szakirodalom.²⁶ Festőkkel, építésszel kapcsolatos Batthyány-misszilisek vagy építészeti iratok nem maradtak fenn Boldizsár korszakából.²⁷

Egyetlen levélíró vet némi fényt az 1578. tavaszi-nyári szalónaki „fejlesztésekre”; érdekes módon Nicolaus Pistorius (Pestalozzi), a számos nyugat-magyarországi főurat látogató és Batthyány Boldizsár által is alkalmazott bécsi

²² A clusiusi flóraművek illusztrálásáról: ORBÁN 2026, bev. 2, 3.

²³ Összefoglalóan a 17. sz. közepéig: KOLTAI 2012.

²⁴ KOPPÁNY 2014, különösen 32–33.

²⁵ A kor magyar nemesi társadalmában is a bécsi, illetve prágai udvarban találkozott leginkább képzőművésszel és műalkotással: GALAVICS 1987, 231.

²⁶ Lásd pl. ZIMÁNYI 1992, 92–120.

²⁷ Az 1580-as években a Batthyányakkal is levelező Pietro Ferabosco olasz építész levele elveszett. Mesteremberek levelei közül csak egy 1581. májusi írás maradt fenn Johannes Stahl grazi kőfaragótól, akitől valamilyen márványmunkákat rendelt Batthyány (BL 44139). A Batthyány-levéltár építési iratai csak 1636-tól maradtak fenn (MNL OL P1322, 122–135. cs.).

orvos²⁸ néhány ekkortájt kelt levelében találunk mesterekkel, dísztárgyakkal kapcsolatos adatmorzsákat. 1578. április 18-i és május 3-i leveléből kiderül, hogy közvetített a főúr és egy bizonyos Matto vagy Mattus²⁹ nevű bécsi ötvös-ékszerész között, aki egy drága dísztárgyat készített heteken át a magyar arisztokratának.³⁰ Pistolotius a június 20-i levelében értesíti Batthyányt, hogy a műtárgy elkészült: valamilyen gömb alakú ötvöstárgy rubinnal, smaragddal, gyöngyökkel, arannyal kirakva, több száz aranytalléért.³¹ A május 3-i levélben más tárgyakat is említ:

„Ami az arany drapériákat illeti, ha Nagyságod szeretne belőlük, elég lesz olyan megbízást adni, hogy Velencében készítsenek ilyeneket. Ugyanis ott jobb áron lehet beszerezni, ráadásul ott a [kastély] díszítendő termeinek³² mértékére szabják, és el lehet látni Nagyságod címereivel [vagy: jelvényeivel]; és itt lesz is egy alkalmas barátunk, aki rövidesen gondoskodik róla.”³³

A festett drapériáknak nagy divatja volt a régió arisztokrata kultúrájában. Itt olyan drapériákról lehet szó, amelyekbe aranyszálakat szőttek, és erre a háttérre festené rá az említett ismerős a címereket és egyéb Batthyány-jelképeket (*depingi potuerunt insignia...*). Ez tehát nem a nyári levelekben emlegetett falképfestés, viszont a drapériákról és drága dísztárgyról szóló levelek elárulják, hogy a falfestmények vagy freskók egy átfogóbb belsőépítészeti, díszítési programnak lehettek a részei.

De ki lehetett a Clusius-levelekben említett falképfestő? Olyan németalföldi művészt keresünk, aki kisebb festményeket is festett a Habsburg-udvarban, és kiváló falképfestő volt. Konkrétan azt is tudjuk a július 5-i és 23-i levélből, hogy egy olyan festményt fejeztetett be vele Ernő főherceg, amelyet még a „császár egyik festője” kezdett el, aki urával együtt távozott Bécsből. A legmegbecsültebb császári festő ekkor a dalmát Martin(o) Rota (1520–1583) volt, aki főleg

²⁸ Pistolotiusról: ORBÁN 2021.

²⁹ Ezen a két néven ír róla a levelekben.

³⁰ Batthyányhoz, 1578. április 18. (BL 37490); május 3. (BL 37491).

³¹ Batthyányhoz, 1578. június 20. (BL 37492): „Mattus mittit Vestrae Magnificentiae globulum illum...” A számlában például ilyen anyagokat sorol fel: „Pro adamantibus ... Pro rubinis ... smaragdis ... margaritis ... aurum...”

³² A *domus* a kor szóhasználatában kastélyok termeit is jelentette.

³³ „De Tapetis illis auratis si Vestra Magnificentia optaverit habere, satius erit mandare ut Venetiis praeparentur, nam meliori praetio, poterunt illic haberi, et praeterea pro mensura domorum, quae sunt ornandae, et in ipsis depingi poterunt insignia Vestrae Magnificentiae, et hic habebimus amicum idoneum, qui ista curabit post aliquod tempus.” (A Pistolotius-leveleket is a kéziratból írtam át.)

portréiról és metszeteiről ismert; a magyar főméltóságok közül többekről alkotott metszetet, Verancsicstól Balassa Jánosig, és Clusius számára is készített legalább egy növényillusztrációt.³⁴ Az 1576-77 körüli évekből származik egy ismertebb portréfestmény-sorozata a császári családról: egy-egy mellkép Rudolfról és főhercegi testvéreiről, Ernőről és Miksáról; utóbbi kettőről térkép is.³⁵ Nem tudható, hogy az a portré, amelyet Ernő annyira be akart fejeztetni a Bécsben maradt németalföldivel, szintén egy Habsburg-portré volt-e, mindenestre könnyen lehet, hogy a Rudolf császárral Linzbe távozó, levélben említett művész Martin Rota volt; ha nem ő, akkor valószínűleg Hans Mont, akit alább még bemutatok.

Németalföldi művész több is volt az udvarban, köszönhetően az előző császár, II. Miksa németalföldi exulánsokat befogadó kultúrpolitikájának. Jan Vermeyen (De Mayo), Cornelis Vermeyen fia inkább aranyműves volt, mint festő.³⁶ A fentebb már említett Jakob/Giacomo de Monténak, Esaye le Gillon olasz nevű, de németalföldi származású mesterének az élete feltáratlan 1587 előtt,³⁷ akkortól kezdve Bécsben és Grazban adatolt a tevékenysége 1593-as haláláig. Kifejezetten portréfestőként ismert, falfestménye nem ismeretes; ő sem az a művész, akit keresünk.

1575 végén Bécsbe érkezett egy németalföldi művészpáros. Hans Mont (kb. 1545–1585) inkább szobrász volt, mint festő, Bartholomeus Spranger (1546–1611) szobrász is, festő is, és mindketten értettek a freskófestészethez. Németalföldön születtek, és az 1570-es évek első felében Firenzében dolgoztak; képi világukra mind németalföldi, mind római-firenzei hatások jellemzők, tipikus képviselői a század utolsó negyede nemzetközi stílusának.³⁸ Bécsben megbízatást kaptak bizonyos feladatokra az épülő *Neugebäude*-ben, amely épületeknek és kerteknek egy sajátos komplexuma volt Bécs közelében, II. Miksa leginkább dédelgetett kastélyterve és uralkodásának egyik jelképe. Elsősorban a nyugati torony és a grottó mennyezeti freskóinak, stukkóinak elkészítése volt a feladatuk, illetve kisebb domborművek, festmények alkotása;³⁹ mindebből egyetlen emlék maradt fenn, Sprangernek egy kis tusrajza, mennyezetterve az „Istenek gyűlése” címmel.⁴⁰ 1576 októberében meghalt Miksa császár, a *Neu-*

³⁴ ORBÁN 2026, bev. 2. 3.

³⁵ Lásd ezekről HEINZ 1963. Rudolf és Ernő megtévesztésig hasonló mellképéről: FUČIKOVÁ 1997a, 400.

³⁶ FUČIKOVÁ 1997b, 47.

³⁷ Ismert egy levele Clusiushoz, Prágában kelt 1584. október 3-án.

³⁸ FUČIKOVÁ 1988, 179.

³⁹ METZLER 2014, 37–38.

⁴⁰ Az Albertina őrzi; megtekinthető: <https://www.pubhist.com/w42255> (Megtekintés: 2026. 01. 17.)

gebäude építkezései leálltak, viszont a művészpáros sikeresen átvészelt az uralkodóváltást, beváltak az új császárnál. Sprangernek mind mitológiai, mind keresztény témájú festményei ismertek a korai időszakból, az 1570-es évek 2. feléből,⁴¹ Prágában aztán felfelé ívelt a karrierje, számos mitológiai vagy egyházi témájú festményt alkotott, freskókat is,⁴² és a manierizmus jelentős európai képviselőjévé vált.⁴³ Hans Mont kevésbé volt szerencsés, 1580-ban fél szemét elvesztette egy teniszbaletben, és pár év múlva meghalt.⁴⁴

1578. június végén, amikor Rudolf császár Bécsből Linzbe indult, Montot vitte magával. Spranger Bécsben maradt, és jövője egyelőre kérdéses volt.⁴⁵ Így Spranger az egyetlen németalföldi császári festő, akiről biztosan tudható, hogy a Clusius-levelek idején Bécsben tartózkodott; róla lehet szó a levelekben. A *Neugebäude*-ban végzett munkája is teljesen illik az említett falképfestői feladathoz.⁴⁶ A Batthyány-megbízáshoz való hozzáállása tükrözi kétes helyzetét Miksa halála után: szeretné megtartani kedvező pozícióját az udvarban, a Habsburgok prioritást élveznek nála, ugyanakkor gondolnia kell más esetleges patrónusokra is, szívesen vállalna megbízatást Batthyánynál. A június 2-i levél szerint amíg Rudolf császár Bécsben van, nem akar Batthyányhoz utazni; majd pedig Ernő főherceg megbízatása tartóztatja Bécsben, de mindvégig ígéri, hogy amint tud, leutazik. Végül a július 23-i levél szerint azt tervezi, hogy „leugrik” Szalónakra, hogy lássa, mi a munka, majd visszajönne Bécsbe, hogy bő egy hét alatt befejezze a festményt, és utána ismét leutazna, hogy hozzájárson a szalónaki munkához. Ez az ide-oda kocsikázás pont egy olyan, keresett festőre vall, akinek ugyanakkor megingott a helyzete, és szeretne minél több patrónusnak megfelelni.

Nem biztos, hogy Spranger a végleges megoldása a falképfestő kérdésének; a jövőben előkerülhetnek új források, amelyek még valószínűbbnek mutatnak egy másik művészt a Clusius által közvetített falképfestő szerepében. Az állításom annyi, hogy a Clusius–Batthyány-levelek és a bécsi udvari kontextus elemzése alapján jelenleg Spranger messze a legvalószínűbb válasz arra a kérdésre, hogy kiroól írt annyit Clusius az 1578. nyári levelekben. A Batthyány-féle kontextus vizsgálata pedig rámutatott olyan, már megrendelt képzőművészeti alkotásokra (drá-

⁴¹ Például *Merkúr felviszi Pszühkét az Olümposzra* vagy *Krisztus feltámadása*: METZLER 2014, 37–38.

⁴² Például a *Merkúr és Minerva* a prágai Fehér Toronyban: FUČIKOVÁ 1997b, 20.

⁴³ Sprangerről összefoglalóan: METZLER 2014; L. KONEČNÝ 1997, 107–111.

⁴⁴ Montról: LARSSON 1967.

⁴⁵ METZLER 2014, 40; FUČIKOVÁ 1988, 178.

⁴⁶ Egy másik bécsi udvari művész, Giulio Licinio egyaránt festett falképeket a *Neugebäude*-ba és a pozsonyi vár kápolnájába. GALAVICS 1987, 230.

ga ötvösmű, festett drapériák), amelyek jól illeszkednek a falképfestői feladathoz, és egyre inkább megjelennek egy belsőépítészeti vagy teremdíszítési program körvonalai Szalónakon. Ráadásul épp 1578 tavaszán telepített egy újfajta kertet Clusius Szalónakon, amely – amint azt máshol részletesen elemzem⁴⁷ – az egzotikus növényeket is tartalmazó *hortus medicinalis* kategóriába sorolható. Mindezeket az adatokat felhasználhatja, próbára teheti a jövőben a Batthyányhoz vagy Nyugat-Dunántúlhoz kapcsolódó udvarkutatás és művészettörténeti kutatás; jó is volna élesíteni a képet, mert viszonylag kevésbé feltárt a németújvári, szalónaki tárgyi kultúra és építkezések Boldizsár korában.

A lényeges kérdés talán nem is az, hogy ki volt a falképfestő vagy éppen a Clusius-kódex gombáinak festője. Azért érdemes foglalkozni ezekkel a Batthyány-féle művészekkel, velük kapcsolatos levelekkel, forrásokkal, mert hű képet adnak a főúr körüli pezsgő kulturális életről, kézzelfogható értékekről és arról, mennyire elevenen, milyen sok szállal kötődött ez az udvari kultúra nemcsak Itáliához, hanem Bécshez, és azontúl németalföldi, francia, német területekhez. Ismét hangsúlyozni kell, amire már többen rámutattak korábban: Batthyány Boldizsár ezt a valóban európai elitkultúrát a *törökellenes háborúk közepette* – gyakorlatilag egy frontországban – őrizte meg és gyarapította, majd örököltette tovább úgy, hogy maga is harcolt. Annak is újabb jeleit láthattuk, hogy mennyire meghatározó szerepet játszott Clusius a nyugati (főleg németalföldi) kultúrjavak közvetítésében Batthyány felé. Mindent összevéve Clusiusnak a botanikán, mikológián messze túlmutató jelentősége volt a magyar kultúra gazdagításában, gyarapításában a 16. század végén.

Hivatkozott irodalom

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

BARB 1974 – BARB, Alphonse, *Der Maler der Pilz-Aquarelle des Clusius-Codex = Burgenländische Heimatblätter*, 36(1974), 116–123.

BOBORY 2018 – BOBORY Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya, Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Bp., L'Harmattan, 2018 (Mikrotörténelem, 7).

BOBORY 2019 – *The Correspondence of Boldizsár Batthyány, The everyday life of an early modern alchemist*, ed. Dóra BOBORY, Pécs, Kronosz, Pen Club H., 2019.

⁴⁷ ORBÁN 2026, VII. fejt.

- FUČIKOVÁ 1988 – FUČIKOVÁ, Eliška, *Die Malerei am Hofe Rudolfs II = Prag um 1600*, ed. Eliška Fučíková, Düsseldorf, Luca, 1988, 177–208.
- FUČIKOVÁ 1997a – *Rudolph II and Prague*, ed. FUČIKOVÁ, Eliška, Prague, Skira et al., 1997.
- FUČIKOVÁ 1997b – FUČIKOVÁ, Eliška, *Prague Castle under Rudolf II, His Predecessors and Successors* = FUČIKOVÁ 1997a, 2–171.
- GALAVICS 1987 – GALAVICS Géza, *A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., Gondolat, 1987.
- HEINZ 1963 – HEINZ, Günther, *Studien zur Porträtmalerei an den Hofen der österreichischen Erbländer = Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, N. F. 59/23(1963), 113–117.
- HEITLER 2012 – HEITLER András, *Szavak és képek, A festés művészete Cennino Cennini II libro dell'arte című értekezésében és az itáliai festészeti tárgyú írásművekben a 14. századtól a 16. század közepéig*, DLA-értekezés, MKE, 2012.
- ISTVÁNFFI 1900 – ISTVÁNFFI Gyula, *A Clusius-codex mykologiai méltatása*, Bp., szerző, 1900.
- KOLTAI 2012 – KOLTAI András, *Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, Források, feldolgozások, 14).
- KONEČNÝ 1997 – KONEČNÝ, Ludomir, *Picturing the Artist in Rudolfine Prague* = FUČIKOVÁ 1997a, 107–111.
- KOPPÁNY 2014 – KOPPÁNY Tibor, *Kastélyok a végvárak mögött*, Bp., Balassi, 2014.
- LARSSON 1967 – LARSSON, Olof, *Hans Mont van Ghent = Särtryck ur Konsthistorisk Tidskrift*, 36(1967), 1–12. <https://doi.org/10.1080/00233606708603719>
- METZLER 2014 – METZLER, Sally, *Bartholomeus Spranger*, New York et al., Yale, 2014.
- MONOK 2004 – MONOK István, *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert = Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*, ed. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Bremen, E. Lumière, 2004, 75–90.
- MONOK 2006 – MONOK István, *Batthyány Boldizsár, a franciás = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 29(2006), 185–198.
- MONOK, ÖTVÖS, ZVARA 2004 – MONOK István, ÖTVÖS Péter, ZVARA Edina, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, Bürgerländischen Landesbibliothek, 2004 (Burgenländische Forschungen Sonderband, XXVI.)

- ORBÁN 2021 – ORBÁN Áron, *Szolgálni is meg nem is, Nicolaus Pistolotius mint a Batthyányak és Nádasdyak orvosa = Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Szeged, Lazi, 2021, 265–276.
- ORBÁN 2026 – ORBÁN Áron, *Clusius Magyarországon, Természettudós és humanista, növények és gombák leírója, kövek és feliratok gyűjtője*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, THE, 2026. (megjelenés előtt)
- UBRIZSY 1975 – UBRIZSY Andrea, *Les aquarelles mycologiques de Charles de l'Ecluse = Histoire et Nature*, 7(1975), 89–94.
- UBRIZSY 1977 – UBRIZSY Andrea, *Clusius' pilzkundliche Aquarelle*, Wien, ICG, 1977
- ZIMÁNYI 1992 – ZIMÁNYI Vera, *Schlaining unter der Familie Batthyány bis zum Ende der Türkenzeit = Festschrift zur Stadterhebung der Stadtgemeinde Stadtschlaining*, Hg. Johann Pleyer, Werner Glösl, Stadtschlaining, Stadtgemeinde Stadtschlaining, 1992, 92–120.